

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

КРОТОВА ОЛЕКСАНДРА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 903'12(477.7)"632"

**ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ МИСЛИВЦІ
СТЕПІВ ПІВНІЧНОГО НАДЧОРНОМОР'Я**

Історичні науки — 07.00.04 — археологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ — 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі археології кам'яного віку Інституту археології Національної академії наук України

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Залізняк Леонід Львович
Інститут археології НАН України,
завідувач відділу археології кам'яного віку

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Сминтина Олена Валентинівна
Одеський національний університет імені
І.І. Мечникова, факультет історії та філософії,
завідувач кафедри археології та етнології
України

доктор габлітований, професор,
Полтович-Бобак Марта
Інститут археології Жешувського
Університету (Республіка Польща)

доктор геологічних наук,
старший науковий співробітник
Комар Марина Семенівна
Національний науково-природничий музей
НАН України,
завідувач відділу палеонтології

Захист відбудеться « 19 » листопада 2019 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 по захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «   »

2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Фіалко О.Є.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертацію присвячено реконструкції соціально-економічної структури суспільств мисливців степів Північного Надчорномор'я як багатокомпонентної адаптивної системи, що включає способи їх взаємодії з природним середовищем на різних етапах розвитку верхнього палеоліту — мисливські стратегії, організацію життя, поселенські стратегії, а також властиві їм культурно-технологічні традиції.

Актуальність теми. Проблема специфіки господарства, способу життя та культури верхньопалеолітичних мешканців степової зони Східноєвропейської рівнини дискутується у вітчизняному палеолітознавстві, починаючи з 1960-их років ХХ століття, але її й досі не можна вважати остаточно вирішеною. До її постановки та перших спроб вирішення були причетні відомі археологи П.П. Єфименко, П.Й. Борисковський, М.Д. Гвоздовер і Г.В. Григор'єва. Пізніше до вирішення господарської специфіки регіону на базі міждисциплінарних досліджень (природно-господарська степова зона) долучилися як палеогеографи В.П. Степанов, П.М. Долуханов і Г.О. Пашкевич так і археологи М.І. Гладких, І.В. Сапожников.

З кінця 1980-х та впродовж 1990—2000-х років, паралельно зі зростанням джерелознавчої бази та залученням специфічних методологічних підходів, дослідники характеризували особливості господарства верхньопалеолітичних мешканців степової зони завдяки виділенню розроблених радянськими етнографами господарсько-культурних типів (ГКТ) мисливців на бізонів (Л.Л. Залізник) та використанню деяких етноархеологічних підходів (О.О. Кротова). Вони також вивчали окремі аспекти господарства — мисливський промисел бізонів (Г.Є. Краснокутський), способи утилізації мисливської здобичі (І.А. Сніжко), досліджували специфіку верхнього палеоліту окремих територій у межах регіону — степового Побужжя, Північно-Західного Надчорномор'я, торкаючись при цьому проблем культури та господарства степової України (В.Н. Станко, С.П. Смольянінова, І.В. Сапожников).

У той же час продовжувалася дискусія стосовно культурної специфіки степових пам'яток. Одні дослідники вважали за можливе об'єднати їх у південно-східну (степову) історико-культурну область (ІКО), з певними спільними рисами у комплексах кам'яного інвентарю (О.М. Рогачов, М.В. Аникович), інші — вказували на культурну варіабельність верхнього палеоліту півдня Східної Європи (Ю.Е. Демиденко).

Група дослідників (Н.Б. Леонова, Є.В. Миньков, Б.Г. Плохенко) заперечують наявність будь-якої специфіки верхньопалеолітичного господарства та культури, характерних для степової зони у межах Східноєвропейської рівнини.

Жодне із цих досліджень не можна вважати таким, у якому було б вичерпно проаналізовано і систематизовано усі накопичені на даний момент матеріали верхньопалеолітичних пам'яток території надчорноморських

степів та визначено зв'язок систем життєзабезпечення їх мешканців із особливостями природного середовища на різних хронологічних відтинках доби верхнього палеоліту.

У дисертації найбільш повно проаналізовано та узагальнено археологічні і палеонтологічні матеріали близько 40 відомих на даний момент виразних, у тому числі, багаточисельних, пам'яток регіону, із яких значну частину отримано автором у результаті власних багаторічних досліджень або вивчено в музеях, фондах, архівах археологічних установ та музеїв України і Росії. У ній використано палеогеографічні реконструкції епохи пізнього плейстоцену півдня Східної Європи, проаналізовано дані з абсолютного і відносного датування пам'яток. На базі застосування комплексу методів та методологічних підходів визначено характер взаємодії мисливців регіону з природним середовищем на різних хронологічних етапах розвитку верхнього палеоліту, типи їх культурної адаптації та властиві їм культурно-технологічні традиції.

Запропоноване дослідження є актуальним для вирішення проблем доби верхнього палеоліту Східної Європи.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в рамках кількох колективних планових науково-дослідних робіт відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України: «Соціально-економічний розвиток населення України в добу палеоліту» (№ держреєстрації (д/р) 0197U013725), «Територія України в епоху палеоліту і мезоліту» (№ д/р 0199U003880); «Культурно-історичні процеси на території України за кам'яної доби» (№ д/р 0105U001383); «Актуальні проблеми кам'яної доби території України» (№ д/р 0109U008921); «Матеріальна культура населення України в епоху каменя» (№ д/р 0114U004846), у яких автор виконувала самостійні розділи.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є реконструкція соціально-економічної структури суспільств мисливців степів Північного Надчорномор'я, визначення властивих їм культурно-технологічних традицій та типів культурної адаптації до змін природного середовища на різних етапах розвитку доби верхнього палеоліту.

Поставлену мету досягнуто через розв'язання таких завдань:

— Вивчення історії дослідження верхнього палеоліту регіону — формування джерельної бази та аналіз її інтерпретації дослідниками.

— Характеристика природних умов та харчових ресурсів життєзабезпечення населення регіону за доби верхнього палеоліту.

— Узагальнення та інтерпретація досліджень Амвросіївського комплексу — унікальної пам'ятки мисливців на бізонів.

— Удосконалення авторської схеми хронології пам'яток регіону згідно аналізу комплексу даних відносного та абсолютного датування.

— Удосконалення авторської схеми періодизації розвитку культурно-технологічних традицій населення регіону на базі аналізу комплексів кам'яного інвентарю пам'яток.

— Визначення типів адаптації населення регіону до природного середовища на різних відтинках доби верхнього палеоліту — мисливських стратегій, способів організації життя та поселенських стратегій.

— Класифікація типів верхньопалеолітичних пам'яток регіону згідно їх функціональної специфіки.

— Визначення характеру основних господарсько-поселенських систем населення степів Північного Надчорномор'я за доби верхнього палеоліту.

Об'єктом дослідження є суспільства мисливців-збирачів регіону та характер їх взаємодії з природним середовищем на різних хронологічних етапах розвитку верхнього палеоліту.

Предметом дослідження є багатокomпонентна адаптивна система суспільств мисливців-збирачів регіону, що включала технічні традиції колективів, мисливські стратегії, організацію життя та поселенські стратегії.

Методика роботи базується на принципах історизму та системного міждисциплінарного підходу до опрацювання матеріалу. Конкретні методи аналізу джерел — стратиграфічний, хронологічний, типологічний, статистичний, тафономічний, планіграфічний, картографічний та деякі методи палеобіологічних досліджень. Для соціально-економічних реконструкцій застосовано методологічні підходи, які використовують в етноархеологічній науці — теорії оптимального споживання та мобільних стратегій мисливців-збирачів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній на базі застосування комплексу сучасних методів та міждисциплінарних методологічних підходів проаналізовано і узагальнено усі доступні археологічні та палеонтологічні матеріали основних верхньопалеолітичних пам'яток степів Північного Надчорномор'я, залучено дані природничих наук, етнографії та етноархеології, в результаті чого отримано конкретні результати:

— Представлено вдосконалену авторську схему хронології пам'яток регіону, яка базується на даних їх абсолютного і відносного датувань, підрозділи якої узгоджено із палеогеографічними етапами розвитку зональних ландшафтів пізнього плейстоцену України.

— Запропоновано авторську періодизацію розвитку культурно-технологічних традицій (селетоїдна, оріньякська, граветська) в регіоні, показано їх зв'язок із процесами появи та розселення людини сучасного фізичного типу, становлення і розвитку її культури в Східній Європі.

— Вперше визначено мисливські стратегії та способи організації життя мешканців регіону, характерні для основних хронологічних етапів розвитку верхнього палеоліту та встановлено їх зв'язок із особливостями природного середовища.

— Вперше виконано реконструкцію стратегії спеціалізованого полювання на бізонів кінця другого хронологічного етапу розвитку верхнього палеоліту регіону на базі використання етноархеологічної моделі стратегії спеціалізованого полювання на бізонів північноамериканських мисливців на бізонів пізнього плейстоцену — раннього голоцену та

комплексного аналізу археологічних і палеонтологічних матеріалів відповідних пам'яток регіону.

— Узагальнено характеристику поселенських стратегій — житлових територій, господарсько-побутових комплексів, сезонів використання стоянок.

— Вперше виконано класифікацію пам'яток регіону, які розподілено на три основні типи згідно функціональної специфіки та встановлено їх зв'язок із певними мисливськими стратегіями та способами організації життя.

— Вперше створено реконструкцію двох основних господарсько-поселенських систем верхньопалеолітичного населення регіону, доведено зв'язок специфіки однієї із них зі спеціалізованим полюванням на бізонів та переважанням логістичної мобільності, а іншої — із неспеціалізованим полюванням на великих трав'янистих і переважанням резидентної мобільності.

На базі названих наукових положень вирішено основну мету роботи — виконано реконструкцію соціально-економічної структури суспільств мисливців регіону як багатокомпонентної адаптивної системи, що включає способи їх взаємодії з природним середовищем на різних етапах розвитку верхнього палеоліту та властиві їм культурно-технологічні традиції.

Територіальні межі дослідження охоплюють сучасну степову зону материкової частини Північного Надчорномор'я — територію поміж нижніми течіями річок Дністер на заході і Дон — на сході (Надчорноморську та західну частину Нижньодонської ландшафтної провінції).

Хронологічні межі дослідження відповідають добі верхнього палеоліту, геологічний та абсолютний вік якого у Східній Європі співпадає із другою половиною валдайського (вюрмського) зледеніння, що відповідає, частково, 3-й та повністю 2-й ізотопним стадіям (приблизно 38—10 тис. н / кал. р. т.).

Практичне значення роботи. Основні результати та висновки дисертації можуть бути використані для написання історії первісного суспільства України та Східної Європи, у тому числі, енциклопедичних видань та підручників із давньої історії, підготовки курсів лекцій для студентів історичних факультетів вузів, створення музейних експозицій.

Особистий внесок автора. У монографії, опублікованій разом із В.І. Непріною та Л.Л. Залізнякам дисертанту належить самостійний розділ. У статтях, опублікованих у фахових виданнях у співавторстві з археологами Д.В. Ступаком, Д.Ю. Нужним, І.А. Сніжко, Н.Б. Леоною, О.О. Бессудновим, Д.В. Кіосаком та Б.Г. Плохенко, палеонтологами Н.Г. Білан, В.М. Логвиненко та М.В. Сабліним, археозоологами М.-А. Джулієн, М. Пату-Матіс, С. Пеаном та К. Кітагавою, палеоботаніком Г.О. Пашкевич та хіміками Г. Бошеренз, А. Бурке і В. Дрюкер дисертанту належить інтерпретація, здебільшого, власних археологічних матеріалів та частина загальних висновків.

Апробація результатів дисертації провадилась у вигляді доповідей на засіданнях відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ, міжнародних, загальноукраїнських та регіональних конференціях в Україні: у м. Київ (1999,

2001, 2008, 2011, 2016), у м. Лубни (2003), у мм. Донецьк, Маріуполь, Слов'янськ (2004, 2007), у м. Переяслав-Хмельницький (2009), у м. Харків, (2017, 2018), у м. Ніжин (2018).

У вигляді доповідей на міжнародних закордонних конференціях: «Upper Paleolithic — Paleo-Indian adaptations» (м. Денвер, США, 1991); «Les industries a pointes foliacees d'Europe Centrale» (м. Мішкольц, Угорщина, 1991); «Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines» (м. Тулуза, Франція, 1995); «Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы» (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація, 1999); «История и археология Подесенья» (м. Брянськ, Російська Федерація, 2005); «Interactions Hommes-Environnement au Paleolithique superieur recent en Ukraine» (м. Париж, Франція, 2008).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 50 наукових праць, у тому числі, 2 монографії, з яких 1 – у співавторстві, 21 робота — у фахових наукових виданнях, затверджених ДАК України, 6 робіт — у закордонних наукових фахових виданнях і 21 робота — у інших наукових виданнях та матеріалах конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків (375 стор.), списку використаних джерел та літератури (разом 814 позицій), списку скорочень, додатків (13 статистичних та хронологічних таблиць та 101 ілюстрації). Загальний обсяг роботи — 602 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

ВСТУП

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, оцінено стан вивчення проблематики та джерельної бази, вказано зв'язок роботи із плановими темами, визначено мету і завдання, об'єкт і предмет, методи та методологічні підходи дослідження, розкрито наукову новизну отриманих результатів, їх практичне значення, наведено результати щодо апробації головних положень дисертації у виступах на конференціях та у публікаціях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ СТЕПІВ ПІВНІЧНОГО НАДЧОРНОМОР'Я

Розділ 1 складається із п'яти підрозділів та висновків. У підрозділі **1.1. Дослідження кінця 1910-х — середини 1940-х рр.** висвітлюється історія відкриття і польових досліджень пам'яток доби верхнього палеоліту в регіоні, зроблених першої чверті ХХ ст. у басейні р. Сіверський Донець С.О. Локтюшевим, П.П. Єфименком, М.В. Сібільовим та О.С. Федоровським — місцезнаходження Весела гора (1919 р.), Щурівка (1920—1923 рр.) та стоянки Минівський яр (1924 р.) і Рогалик-Якимівська (1925—1926 рр.).

У 1931—1933 рр. у Надпоріжжі співробітники Дніпрогесівської археологічної експедиції НКО Т.Т. Тесля, І.Ф. Левицький та А.В. Добровольський виявили і дослідили низку верхньопалеолітичних стоянок у балках Осокорівка, Кайстрова, Дубова та поблизу с. Ямбург. Стратиграфію та геоморфологію пам'яток вивчали геологи В.В. Різниченко і І.А. Лепікаш.

У басейні р. Південний Буг у 1930-і рр. співробітники Бузької археологічної експедиції НКО відкрили перші пам'ятки доби верхнього палеоліту — стоянку Анетівка на р. Бакшала (Ф.А. Козубовський), місцезнаходження поблизу сс. Семенки (К.М. Полікарпович) та Сабатинівка (А.В. Добровольський).

У 1935 році В.М. Євсєєв відкрив пам'ятку доби верхнього палеоліту поблизу м. Амвросіївка Донецької області на місці скупчення кісток бізонів у балці Казенній, яке раніше було відоме як палеонтологічне місцезнаходження та на чолі експедиції СМК провів її перші розкопки. У 1940 р. дослідження пам'ятки було продовжено експедицією ІА АН УРСР під керівництвом І.Г. Підоплічка.

М.В. Сібільов у 1938—1940 рр. розпочав дослідження стоянки Минівський яр та відкрив на р. Сіверський Донець кілька нових місцезнаходжень та майстерень із обробки кременю.

У 1938—1941 рр. було відкрито та розпочато дослідження палеолітичної стоянки у печері Іллінка поблизу м. Одеса (Т.Г. Грицай, А.Д. Рошин, А.В. Добровольський).

Методологічна перебудова радянської археології 1930-х років призвела до того, що її керівною теорією стала марксистська методологія, яка надала їй специфічних рис, зокрема, затвердила стадіальний підхід до розуміння розвитку первісної історії, чому відповідала створена П.П. Єфименком періодизація верхнього палеоліту, яка базувалася на французькій класифікаційній схемі Г. де Мортільє із доповненнями А. Брейля.

У підрозділі **1.2. Дослідження середини 1940-х — кінця 1960-х рр.** викладено історію досліджень, які провадилися в регіоні у повоєнні роки. У 1940-і — на початку 1950-х рр. було продовжено дослідження деяких відомих пам'яток — печери Іллінка (М.С. Бібіков, П.Й. Борисковський, П.П. Єфименко, І.Г. Підоплічко, В.І. Бібікова), Осокорівки І (І.Ф. Левицький), Амвросіївки (І.Г. Підоплічко та П.Й. Борисковський), Минівського яру (Д.Я. Телегін та І.Ф. Левицький).

Починаючи із середини 1950-х рр. у степовому Надчорномор'ї було відкрито кілька нових пам'яток — Велика Акаржа (В.І. Красковський, П.Й. Борисковський), Сагайдак І (В.Н. Станко, Г.В. Григорьєва), Кам'яні балки І-ІІІ (М.Д. Гвоздовер), Муралівка (М.Д. Праслов), Золотівка І (В.Я. Кияшко та О.Є. Матюхін), дослідження яких відіграли важливу роль у вирішенні проблем доби верхнього палеоліту регіону.

Перші повоєнні десятиліття були також періодом утвердження концепції нерівномірності історичного розвитку (локальності), яка прийшла на зміну стадіальному підходу. У 1960-і рр. на матеріалах пам'яток регіону

дослідники виділили перші локальні археологічні культури (АК) — кам'янобалківську АК (М.Д. Гвоздовер), типи пам'яток Амвросіївка і Велика Акаража (Г.В. Григор'єва) та почали створювати локальні культурно-хронологічні періодизації (М.І. Гладких).

У підрозділі **1.3. Дослідження початку 1970-х — кінця 1990-х рр.** висвітлюються результати інтенсивних польових досліджень, проведених у різних частинах регіону та узагальнень здобутих матеріалів.

На початку 1970-х років автор розпочала дослідження пам'яток верхнього палеоліту у Північно-Східному Надазов'ї та у басейні р. Сіверський Донець. У 1972 році було відкрито стоянки Янісоль і Федорівка (Донецька обл.), які досліджувалися у 1977—1985 рр., у 1975—1976 рр. було досліджено стоянку Говоруха, а у 1980—1982 рр. — Ями в Луганській області. У 1978 — 1980-му роках автор провела розвідувальні дослідження Амвросіївського комплексу, а з 1986-го року розпочала його стаціонарні дослідження, які тривали під її керівництвом по 2009 рік включно (експедиції ІА АН УРСР / ІА НАНУ та УТОПІК).

М.Д. Праслов та В.Є Щелінський у 1976, 1978 і 1996 рр. продовжили дослідження стоянки Золотівка I (експедиція ПМК АН СРСР).

Починаючи з 1978 р. дослідження групи пам'яток у Кам'яній балці на Нижньому Дону (Ростовська обл., РФ) продовжила експедиція МДУ, очолювана Н.Б. Леоновою, а з 1990-х рр. стоянку Кам'яна балка III досліджує експедиція МІМ під керівництвом Н.О. Хайкунової.

У 1980-і рр. О.Є. Матюхін відкрив у нижній течії р. Сіверський Донець (Ростовська обл., РФ — експедиція ПМК АН СРСР) у балках Бирюча, Кремінська та Михайлівська низку палеолітичних пам'яток. У Бирючій балці у 1990-і рр. досліджувалося 8 багат шарових пам'яток, із них деякі (Бирюча балка 2, 1а і 1в) — із верхньопалеолітичними культурними шарами.

О.Ф. Горелік у 1980—1990-і рр. поблизу смт. Петрівка (х. Рогалик) та с. Передільське (Луганська обл.) відкрив та дослідив низку пам'яток фінального палеоліту (22 стоянки та місцезнаходження, включаючи декілька тих, що досліджувалися С.О. Локтюшевим, Д.Я. Телегіним і М.І. Тарасенко).

У 1980-і рр. у Південно-Східній Україні було відкрито та досліджено низку кременеобробних майстерень доби верхнього палеоліту. О.В. Колесник і Ю.Г. Коваль дослідили Білу гору, Тетянівку, Вислу балку в басейні р. Сіверський Донець. Ю.Г. Коваль продовжив дослідження Новоклинівки II на р. Кринка (Донецька обл.). І.А. Сніжко відкрила та дослідила майстерню-стоянку поблизу с. Синичено (Харківська обл.).

У Надпоріжжі в 1978 р. Д.Ю. Нужний та О.В. Бодянский, які працювали у складі експедиції «Славутич» ІА АН УРСР відкрили багат шарову стоянку Ворона 3, яку дослідили у 1979 та 1992 рр.

У Нижньому Подніпров'ї та Присивашші у 1970—1990-і рр. інтенсивні розвідки, обстеження і розкопки пам'яток кам'яної доби провадила експедиція ХКМ на чолі із М.П. Оленковським, у результаті яких була накопичена багата джерельна база, що включає кілька десятків стоянок, у

тому числі, верхньопалеолітичних (Леонтіївка, Нововолодимирівка 2, Дмитрівка, Вознесенка IV, Солоне озеро VI, IX, Ia, IXa та ін.).

У 1995 р. на правому березі р. Дніпро поблизу м. Запоріжжя І.Б. Писарєв відкрив багат шарову стоянку Міра, дослідження якої В.М. Степанчук разом із В.Ю. Коеном розпочали у 1997—2000-му роках.

У Північно-Західному Надчорномор'ї І.В. Сапожников, починаючи з кінця 1960-х — початку 1970-х рр. відкрив та обстежив низку пам'яток верхнього палеоліту (місцезнаходження поблизу стоянки Велика Акаржа, Роксолани, Чобручі, Чобручі II, Отарик, Зелений Хутір, Кам'янка). У 1980 — 1990-і рр. він у складі Буго-Дністровської експедиції ІА АН УРСР провів охоронні розкопки стоянки Велика Акаржа.

В 1970 — 1980-і рр. члени експедиції ОДУ, яку очолював В.Н. Станко за активної участі С.П. Смольянінової відкрили низку пам'яток доби каменю у Південному Побужжі. На р. Бакшала поблизу сс. Анетівка та Щуцьке було відкрито 19 стоянок і місцезнаходжень доби верхнього палеоліту та розпочато дослідження деяких із них. Стоянки Анетівка I і 2, на яких у 1970 — 1990-і рр. було проведено широкомасштабні дослідження нині відносяться до числа опорних пам'яток доби верхнього палеоліту півдня Східної Європи. Поблизу с. Івашково Кодимського району Одеської області було досліджено стоянки і місцезнаходження Івашково VI, Івашково поле, Червона гребля, Ліски, Царинка. Г.В. Сапожникова і Г.Ф. Коробкова вивчили трасологію вибіркових колекцій крем'яного інвентарю кількох верхньопалеолітичних стоянок Південного Побужжя.

Представлено аналіз узагальнюючих робіт, у яких накопичені впродовж 1970 — 1990-х рр. матеріали дослідники монографічно публікували, визначали їх місце серед інших пам'яток регіону та прилеглих територій, здебільшого дотримуючись точки зору про їх різнокультурність. Було виділено нові або уточнено склад деяких раніше виділених АК (анетівська, муралівська, нижньодністровська, акаржанська, осокорівська, шан-кобинська АК, федорівський локальний варіант кам'янобалківської АК, янісольський тип пам'яток). Створені в цей час культурно-хронологічні періодизації — як локальні так і загальні для всього Північного Надчорномор'я та/або Східної Європи базувалися як на техніко-типологічних ознаках так і на геолого-стратиграфічних даних та перших нечисленних абсолютних датах (Смирнов, 1973; Рогачев, Аникович, 1984; Кротова, 1985, 1986, 1994а; Смольянінова, 1985, 1990; Сапожников, 1987, 1994а; Станко, Свеженцев, 1988; Станко и др., 1989; Оленковський, 1989, 1991, 2000).

У підрозділі **1.4. Дослідження 2000-х рр.** представлено історію проведення польових робіт та досліджень узагальнюючого характеру. На Південному Сході України автор продовжила розкопки Амвросіївського комплексу, а на Сіверському Дінці І.А. Сніжко відкрила у 2004 р. стоянку-майстерню Кам'янка та розпочала її розкопки, які тривають і досі. У Нижньому Подонні Н.Б. Леонова і Н.О. Хайкунова продовжують дослідження стоянок Кам'яна балка II і III, а О.Є. Матюхін у 2000—2005 рр.

досліджував багатошарову стоянку Бирюча балка 2, відкривши на ній новий культурний шар (3а) доби верхнього палеоліту.

У Нижньому Подніпров'ї експедиція ІА НАНУ під керівництвом В.М. Степанчука продовжує дослідження стоянки Міра, для якої було отримано серію абсолютних дат та визначено складну структуру поселення верхнього (І) культурного шару. У Південному Побужжі, починаючи із 2007 р. розкопки стоянок Анетівка І і 2 продовжує експедиція ОАМ під керівництвом І.В. Піструїла.

Публікацію, узагальнення та інтерпретацію результатів досліджень було виконано у низці монографій (Сапожников, 2003; Леонова и др., 2006; Оленковский, 2008; Сапожников, Сапожникова, 2011; Матюхин, 2012; Степанчук, 2013; Кротова, 2013).

На базі матеріалів стоянок раннього верхнього палеоліту Бирючі балки та Міра дослідники роблять висновки стосовно походження верхнього палеоліту в регіоні. О.Є. Матюхін бачить генезу верхньопалеолітичних індустрій Бирючих балок у місцевій мустьєрській традиції Східної Європи (Матюхин, 2012). В.М. Степанчук знаходить аналогії для шару І стоянки Міра в матеріалах городцовської культури Середнього Подоння, а для шару ІІ/2 — в оріньякському шарі 24А1 італійської стоянки у гроті Пальїчі (Степанчук, 2013).

Дослідники вирішують проблеми культурно-хронологічної періодизації, доповнюють існуючі схеми верхнього палеоліту Північного Надчорномор'я, Східної Європи та України або створюють нові (Горелик, 2001; Сапожников, 2002б, 2003а; 2005а; 2006; Кротова, 2003б, 2013; Jinjian et al., 2006; Демиденко, 2007; Demidenko, 2008; Залізник, 2010).

Стає актуальною біографічна та історіографічна проблематика доби верхнього палеоліту Східної Європи та степів Північного Надчорномор'я, зокрема (Васильев, 2001-2002, 2001; Сапожников, Сапожникова, 2001; Демиденко, 2001; Смольянинова, 2003; Федорченко, 2007, 2010; Цеунов, 2016, 2018а,б).

У підрозділі **1.5. Історіографія проблем специфіки господарства та культурної адаптації** йдеться про історію виникнення та розвитку концепції існування особливої степової зони доби верхнього палеоліту. На початку 1960-х рр. автори концепції (П.П. Єфименко і П.Й. Борисковський) пояснювали її своєрідність як характером господарської діяльності, так і специфічними рисами матеріальної культури, інші дослідники (М.Д. Гвоздовер, Г.В. Григорьєва) заперечували однокультурність пам'яток.

У 1970—1980-і рр. до вирішення господарської специфіки степової зони на базі міждисциплінарних досліджень (природно-господарська степова зона) долучилися як палеогеографи (В.П. Степанов, П.М. Долуханов, Г.О. Пашкевич) так і археологи (М.І. Гладких, І.В. Сапожников). Деякі дослідники вказували на необхідність розчленування понять господарської, етнічної та історичної специфіки стародавнього населення окремих географічних регіонів (С.В. Смирнов, М.І. Гладких). Тоді ж почали використовувати поняття господарсько-культурного типу (ГКТ), розроблене

радянськими етнографами (М.Г. Левин, М.М. Чебоксаров) по відношенню до інтерпретації археологічних даних доби каменю.

Цей підхід (ГКТ) було обгрунтовано і використано на межі 1980-х — 1990-х років у роботах Л.Л. Залізняка з метою реконструкції суспільств фінальнопалеолітичних мисливців прильодовикової Європи. Згодом він узагальнив опубліковані на той час конкретні дані і реконструкції та деталізував характеристику ГКТ степових мисливців. Він розробив його локальні та хронологічні варіанти, характерні в цілому для степових територій північної півкулі (Залізняк, 1996, 1998).

У цей же час Є.В. Миньков (1991), базуючись на вивченні археозоологічних матеріалів зробив висновок про відсутність будь-якої специфіки у способі життя та організації господарської діяльності мисливців доби верхнього палеоліту Північного Надчорномор'я у порівнянні із центром Східноєвропейської рівнини. Цю точку зору поділяють Н.Б. Леонова (Леонова и др., 2006) та Б.Г. Плохенко (2015).

Значний вклад у розробку проблеми вивчення мисливського промислу бізонів та системи розселення у пізньому палеоліті Північно-Західного Надчорномор'я у 1990-і роки вніс Г.Є. Краснокутський (1992, 1996). Способи утилізації мисливської здобичі досліджує І.А. Сніжко (2001). Проблему специфіки мисливського господарства степової зони розробляє І.В. Сапожников (2003, 2005), який узагальнив основні матеріали степових пам'яток з точки зору концепції природно-господарської області П.М. Долуханова.

Автор даної роботи, використавши деякі міждисциплінарні методологічні підходи визначила основні риси соціально-економічної структури суспільств мисливців степової зони, характерні для різних етапів розвитку доби верхнього палеоліту (Кротова, 1994а,б, 2013; Krotova, 1999).

РОЗДІЛ 2 ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА ХАРЧОВІ РЕСУРСИ ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Розділ 2 складається із трьох підрозділів та висновків. У підрозділі **2.1. Географічне положення та сучасні природні умови регіону надчорноморських степів** визначено географічне положення регіону в межах материкової частини Східноєвропейських степів поміж нижніми течіями річок Дунай і Дністер на заході і Дон — на сході. Розглянуто історію утворення степових ландшафтів Євразії та надано характеристику основних ландшафтних зон степів Східноєвропейської рівнини.

У підрозділі **2.2. Геологічні процеси та природні умови за доби верхнього палеоліту** висвітлено деякі сучасні дані про геологічний та абсолютний вік верхнього палеоліту, який співпадає із другою половиною валдайського зледеніння, що відповідає останній третині чи навіть середині 3-ї та повністю 2-ї ізотопним стадіям (OIS). Його початок, згідно серії радіокарбонівих дат та результатів їх калібрування, отриманих останнім

часом для деяких пам'яток (Костьонки 14/IVб, Сокирниця I/III) у Східній Європі, датується близько 38—37 тис. некаліброваних (н /кал.) років тому (р.т.) або 42 — 41 тис. каліброваних (кал.) р. т. (Haesaerts et al., 2017; Синицын, 2015, 2018; Усик та ін., 2004), а кінець — співпадає із межею плейстоцену і голоцену (близько 13—10 тис. р. т.).

Викладено основні дані реконструкції природного середовища, клімату та ландшафтів пізньовалдайської епохи згідно стратиграфічних схем російських (А.А. Величко, Х.А. Арсланов та ін.) та українських (П.Ф. Гожик, Ж.М. Матвіїшина, Н.П. Герасименко та ін.) палеогеографів. Коротко представлено історію формування горизонтів лесів та викопних ґрунтів, кліматичні та природні умови в регіоні, які палеогеографи визначають згідно даних вивчення геологічних відкладів, слідів кріогенних явищ, пилку рослин та решток фауни. У цілому в регіоні за доби верхнього палеоліту, що співпадала із другою половиною останнього валдайського (вюрмського) зледеніння в регіоні переважали холодний континентальний клімат та відкриті перигляціальні ландшафти.

У підрозділі **2.3. Харчові ресурси життєзабезпечення населення регіону** розглянуто питання про роль тваринних та рослинних харчових ресурсів у раціоні населення доби верхнього палеоліту. Згідно етнографічних даних про сучасних мисливців-збирачів, що мешкають у холодному кліматі та в умовах відкритих просторів провідну роль у системі життєзабезпечення відігравало полювання (R. Lee, R. Kelly). Дані про склад основних знахідок (фауна, знаряддя для полювання і розбирання мисливської здобичі) та результати трасологічних досліджень кам'яних знарядь степових пам'яток (Г.В. Сапожникова) дозволяють визнати явну перевагу вживання населенням регіону продуктів мисливства над продуктами збиральництва, перш за все, рослинними.

Надано характеристику джерел для здобування м'ясних харчових ресурсів. Представлено дані палеонтології про видовий склад великих трав'яних і особливості їх розселення на території регіону у пізньому плейстоцені та деякі дані про їх походження. Викладено точки зору палеонтологів і археозоологів про етологію тварин, у тому числі, їх здатність до міграцій (Пидопличко, 1953; Громова, 1965; Формозов, 1969; Баскин, 1976; Флеров, 1979; Верещагин, 1979; Гарутт, Вангенгейм, 1982; Барышников, Маркова, 2009; Julien et al., 2012).

Колекції фауністичних решток близько 40 основних верхньопалеолітичних пам'яток регіону включають типових представників пізнього (пізньопалеолітичного) варіанту мамонтового комплексу, для якого був характерний «змішаний» склад видів із домінуванням великих трав'яних. Серед них, за звичай, присутній або домінує бізон, часто зустрічається кінь, досить рідко — мамонт, шерстистий носоріг, північний та благородний олені, сайгак, баран, дуже рідко — гігантський олень, віслук, кабан. Появу деяких лісових чи близьких до них видів, представлених поодинокими знахідками на деяких стоянках (благородний олень, лось,

бурий ведмідь та ін.) пояснюють наявністю в регіоні локальних лісових та лісостепових ландшафтів (А.К. Маркова, Г.А. Баришников, Н.К. Верещагин).

РОЗДІЛ 3

АМВРОСІВСЬКИЙ КОМПЛЕКС — УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА

МИСЛИВЦІВ НА БІЗОНІВ

Розділ 3 складається із трьох підрозділів та висновків. У підрозділі **3.1. Історія дослідження та палеогеографічні дані** висвітлено історію відкриття та дослідження відомої пам'ятки мисливців на бізонів доби верхнього палеоліту, яка знаходиться на південному сході України поблизу м. Амвросіївка Донецької обл. Вона вперше була зафіксована у 1910-і рр. геологами як фауністичне місцезнаходження (Мефферт, 1923). У 1935 р. В.М. Євсєєв визначив його як палеолітичну пам'ятку та на чолі експедиції СМК провів її перші розкопки. У 1940-і —1950-і рр. дослідження комплексу продовжила сумісна експедиція ІА АН УРСР та ІА АН ССРСР на чолі із І.Г. Підоплічко і П.Й. Борисковським, а у 1980-і—2000-і рр. — експедиція ІА НАНУ під керівництвом О.О. Кротової.

Підсумовано визначення стратиграфії, геоморфології та палінології пам'ятки, проведені у різні роки досліджень. Палеогеографи М.Ф. Веклич, Ж.М. Матвіїшина і Н.П. Герасименко визначили, що культурні залишки комплексу залягають у відкладах делювіального суглинку дофінівського (Паудорф) або у лесі причорноморського (пост-Паудорф) стратиграфічних горизонтів згідно схеми М.Ф. Веклича (1982).

Ю.М. Гривченко, О.І. Куренкова й О.К. Борисова (2013) простежили етапи формування відкладів, які передували утворенню культурного шару стоянки (балочний ранньоплейстоценовий алювій і давнє пізньоплейстоценове ґрунтоутворення) та були пов'язані з ним (верхня покривна пачка супіщано - суглинистих відкладів). Згідно палінологічних даних було визначено, що палеолітичні люди мешкали на стоянці в умовах холодного, континентального та відносно сухого клімату перигляціального степу, що співпадає із даними визначень колекції мікрофауни із культурного шару кістковища, у якій переважають степові види (Рековець, 2013). Результати абсолютного датування (16 дат, що визначають часовий інтервал 19 — 18 тис. н/кал р. т.) свідчать про існування пам'ятки в кінці валдайського максимального похолодання.

У підрозділі **3.2. Кістковище бізонів** узагальнено результати досліджень кістковища, у тому числі, викладено основні результати досліджень, проведених під керівництвом автора (стратиграфія, характеристика культурного шару та основні знахідки), підсумовано методіку, що застосовувалася у різні роки розкопок. Наведено дані про кількість особин бізонів, отриманих за всі роки досліджень, тафономічні спостереження стану культурного шару та палеонтологічних знахідок. Наведено результати вивчення зразків кісток зі слідами дії природних факторів і діяльності людей — сліди пошкоджень мисливською зброєю, навмисного розбивання і нарізок крем'яними знаряддями (О.О. Кротова,

І.А. Сніжко). Представлено характеристику колекцій кістяного та крем'яного інвентарю, які включають як предмети мисливського спорядження (кістяні наконечники списів та крем'яні мікроліти-вкладені), так і крем'яний інвентар, який, здебільшого, використовували для утилізації здобичі — пластили та відщепи зі слідами використання у якості м'ясних ножів, скобелів, стругальних ножів, пилок (Г.В. Сапожникова).

Представлено результати визначення сезонів загибелі тварин та використання місцезнаходження згідно комплексу методів — статево-вікової структури стада, методу співвідношення стадій прорізування та стирання зубів (І.Г. Підоплічко, В.І. Бібікова, Н.Г. Білан. Л. Годд) у альтернативні (холодні та теплі) сезони, а також визначення дієти та сезонної поведінки тварин згідно методу дослідження хімічного складу зубної емалі (ізотопний аналіз) (Julien et al., 2012). Надано інтерпретацію кістковища як місця неодноразового проведення мисливських операцій (місця забою та, здебільшого, первинного розбирання здобичі), представлено попередні реконструкції можливих способів полювань.

У підрозділі **3.3. Стоянка** викладено дані про результати досліджень Амвросіївської стоянки (стратиграфія, характер культурних відкладів, знахідки). Представлено результати аналізу колекцій палеонтологічних матеріалів, кістяного та крем'яного інвентарю, а також виробів зі скам'янілостей та різних порід каменю. Визначено функціональну специфіку окремих ділянок стоянки та загальний характер виробничо-побутових процесів (обробка кременю, утилізація мисливської здобичі, обробка шкур, виготовлення предметів вжитку), які відбувалися на її території.

РОЗДІЛ 4

КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК СТЕПІВ ПІВНІЧНОГО НАДЧОРНОМОР'Я

Розділ 4 складається із трьох підрозділів та висновків. У підрозділі **4.1. Проблема мустьєрських «перехідних» пам'яток та перехідного періоду** проаналізовано точки зору дослідників стосовно оцінки так званих «перехідних» мустьєрських пам'яток регіону (Білокузьминівка, Бирюча балка 2, нижні шари). Автор приймає точку зору дослідників, які оцінюють названі пам'ятки як мустьєрські з розвиненим верхньопалеолітичним елементом у комплексах крем'яних виробів, а не «перехідними». Очевидно, деякі із них, найпізніші (Білокузьминівка та, можливо, Коробчино-Курган), які не мають абсолютних дат і перевідкладені матеріали яких, згідно геологічних визначень, залягають у витачівському і навіть у бузькому горизонтах, скоріш за все, співіснували із верхньопалеолітичними пам'ятками (О.Є. Матюхин). Приймається також точка зору про існування перехідного періоду від середнього до верхнього палеоліту на півдні Східної Європи у межах часового відтинку 38/36 — 29/28 т. р. т. (В.П. Чабай, Ю.Є. Демиденко). Тому у розділі автор не розглядає вказані мустьєрські

«перехідні» пам'ятки, обмежившись розробкою хронології та періодизації верхньопалеолітичних пам'яток регіону.

У підрозділі **4.2. Хронологія верхньопалеолітичних пам'яток** представлено історіографію вивчення проблем хронології верхньопалеолітичних пам'яток регіону за останні 2—3 десятиліття. Проаналізовано дані абсолютного (99 дат) та відносного (геолого-стратиграфічне, геофізичне та палінологічне) датувань основних пам'яток. На базі проведеного аналізу представлено вдосконалену авторську схему їх хронології, етапи якої, представлені некаліброваними (н/кал.) датами узгоджено із палеогеографічними етапами розвитку зональних ландшафтів пізнього плейстоцену України (Герасименко, 2004, 2010). Схема включає етапи:

I (38/36 — 28/26 т. р. т.) — ранній верхній палеоліт, який співпадає із останньою третиною витачівського (vt) стратиграфічного горизонту, часом формування лесу (vt-2) та похованого ґрунту (vt-3), що корелюються із середнім пленігляціалом, для якого були характерні прохолодні природні умови із лісостеповою і степовою рослинністю. Пам'ятки: Міра (культурні шари I, II/2), Бирюча балка 1в (нижній горизонт), Бирюча балка 2 (шари 3, 3а), Бирюча балка 1а (шар 3), Ворона 3 (нижній шар).

II (27/26 — 18/17 т. р. т.) — середній верхній палеоліт, який співпадає із бузьким горизонтом потужних лесів та ініціальних ґрунтів, час утворення яких корелюється із першою стадією (27—20 т. р. т.) пізнього валдаю (верхнього пленігляціалу). Фаза максимального похолодання (20—17 т. р. т.), що відповідала пізньовалдайському зледенінню супроводилася встановленням найбільш суворого за увесь період плейстоцену різко континентального клімату. Пам'ятки: Ями, Сагайдак I, Ліски, Анетівка I, Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа, Муралівка, Золотівка I (?), Ворона III (верхній шар), Вознесенка IV та, можливо, Осокорівка I (гор. IVб і Va).

III (18/17 — 10 т. р. т.) — пізній верхній палеоліт, який співпадає із дофінівським (df) та причорноморським (pc) горизонтами, які, очевидно, корелюються з кінцем верхнього пленігляціалу та пізнім гляціалом. Клімат на дофінівському етапі був досить прохолодний та посушливий, на причорноморському — більш холодний і сухий, рослинність — здебільшого, сухостепова та напівпустельна. Пам'ятки: Говоруха, Минівський яр, Рогалико-Передільська група, Кам'яні балки I-III, Дмитрівка, Солоне озеро VI, Леонтіївка, Федорівка, Янісоль, Кайстрові балки I-III, IV, VI, Івашкове VI, Серединний горб, Червона Гребля, Дубова балка, Ямбург, Осокорівка (гор. 3в), Солоне озеро IX, IX -а, I -а.

У підрозділі **4.3. Періодизація розвитку культурно-технологічних традицій** висвітлено термінологію визначення культурно-технологічних традицій (технокомплексів — ТК) та історію її вживання, надано характеристику основних ТК (селетоїдного, оріньякського та граветського), які розглянуто у зв'язку із проблемами появи та розселення людини сучасного фізичного типу (*Homo sapiens*), становлення і розвитку її культури

на півдні Східноєвропейської рівнини за доби верхнього палеоліту. Представлено вдосконалену авторську періодизацію розвитку культурно-технологічних традицій регіону, що базується як на даних абсолютного і відносного датувань так і особливостях комплексів крем'яних індустрій основних пам'яток. Вона включає періоди:

I, ранній (36/35 — 28/26 т. р. т.), який дослідники характеризують як перехідний від середнього до верхнього палеоліту у межах півдня Східної Європи (В.П. Чабай, Ю.Є. Демиденко, Л.Л. Залізняк), коли деякі пізні мустьєрські (Білокузьминівка, Коробчино-Курган) пам'ятки співіснували із верхньопалеолітичним селетоїдним ТК, представленим індустріями із трикутними та листовидними наконечниками у Північно-Східному Надазов'ї (Бирючі балки), які, можливо, з'явилася близько 36 т. р. т. як результат розвитку місцевої мустьєрської традиції (О.Є. Матюхін). Мешканці I (верхнього) шару стоянки Міра у Подніпров'ї — носії селетоїдної індустрії, напевно, були мігрантами із заходу, які з'явилися тут близько 28—26 т. р. т. (В.М. Степанчук). Наприкінці раннього періоду у Надпоріжжі (Ворона 3, нижній шар) могли з'явитися носії оріньякської традиції (Д.Ю. Нужний).

II, середній (27/26 — 19/17 т. р. т.) період характеризувався співіснуванням оріньякської і граветської традицій, хоча на самому його початку певний час (28—26 т. р. т.) могла існувати селетоїдна традиція. Оріньякська традиція, найраніший прояв якої зафіксовано стратифікованим комплексом Вороної 3 (нижній шар) та, можливо, деяких місцезнаходжень (Ненаситець III, Зелений хутір, Перемога I) представлена більш виразною пізньою (епіоріньяк) групою пам'яток (21—19/17 т. р. т.) — Сагайдак I, Анетівка I, Муралівка, Золотівка I, Михайлівська балка. Граветська традиція впродовж середнього періоду в степовій зоні була представлена поодинокими пам'ятками власне граветської (у широкому сенсі) традиції. Можливо, перший її прояв — це комплекс II/2 стоянки Міра (близько 27 т. р. т.). Більш пізній — комплекс стоянки Ями (близько 22 т. р. т.) у середній течії басейну Сіверського Дінця, яка на той час, можливо, була периферією ойкумени носіїв костьонківсько-віллендорфської культурної спільноти.

III, пізній (19/17 — 10 т. р. т.) період, на початку якого, можливо, співіснували дві традиції — оріньяк/епіоріньяк (Муралівка, Золотівка I, Михайлівська балка) та гравет/епігравет, яка на протязі часового відтинку від 19/18 до 12 т. р. т. тут домінувала, представлена досить чисельною групою епіграветських пам'яток (Амвросіївка, Анетівка 2, Нововолодимирівка 2, Велика Акаржа, Кам'яні балки 1-3, Федорівка, Дмитрівка, Солоне озеро VI, IX, Янісоль та ін.). Для більшої частини епіграветських комплексів крем'яного інвентарю південної частини регіону характерне специфічне оріньякоїдне «забарвлення», що, можливо, пояснюється як різним походженням груп населення так і співіснуванням і посиленням контактів та взаємовпливів носіїв різних традицій у степовій зоні під час холодного максимуму останнього льодовиків'я. На заключному етапі III періоду (12—10 т. р. т.) у регіоні мешкали носії традицій осокорівської культури

(Осокорівка I/3в, стоянки типу Передільське I-Рогалик ІА, Леонтіївка, Царинка), та, можливо, шанкобинської культури (Білолісся).

Запропоновані схеми хронології пам'яток та періодизації розвитку культурно-технологічних традицій доби верхнього палеоліту степів Північного Надчорномор'я, хоча і досить близькі у загальних рисах, дещо не співпадають у деталях, особливо, що стосується появи та існування/співіснування культурно-технологічних традицій.

РОЗДІЛ 5 АДАПТАЦІЯ МИСЛИВЦІВ СТЕПІВ ПІВНІЧНОГО НАДЧОРНОМОР'Я

Розділ 5 складається із чотирьох підрозділів та висновків. У підрозділі **5.1. Методи дослідження та методологічні підходи** викладено дані про методи та методологічні підходи, застосовані з метою реконструкції соціально-економічної структури первісних суспільств мисливців-збирачів регіону та їх адаптації до природних умов. Дослідження соціально-економічної структури суспільства потребує системного підходу до аналізу як археологічних так і ряду інших джерел, серед яких важливу роль відіграють палеонтологічні матеріали, реконструкції природної обстановки та етноархеологічні дані. Доводиться актуальність використання деяких існуючих у сучасній етноархеології методологічних підходів для моделювання можливої поведінки людей у минулому. До них, зокрема, належать теорії оптимального споживання та мобільних стратегій мисливців-збирачів (B. Winterhalder, L. Binford, R. Kelly). Деякі їх положення здатні пояснити механізми адаптації людських колективів до змін у природному середовищі.

У роботі використано також результати застосування по відношенню до палеонтологічних матеріалів деяких методів палеобіологічних досліджень: метод співвідношення стадій прорізування та стирання зубів для визначення віку та сезону загибелі тварин; метод дослідження хімічного складу зубної емалі (ізотопний аналіз) для визначення дієти та сезонної поведінки тварин.

Застосовано також планіграфічний метод (просторовий аналіз) вивчення структури пам'яток.

У підрозділі **5.2. Мисливські стратегії та організація життя** представлено мисливські стратегії та організацію життя населення степів Північного Надчорномор'я, характерні для різних хронологічних етапів розвитку доби верхнього палеоліту.

Упродовж раннього (38/36 — 28/26 т. р. т.) хронологічного етапу природне середовище було близьким до гумідного із помірним кліматом (молого-шекснинське міжльодовиків'я, витачівський горизонт) та степовою і лісостеповою рослинністю. Пам'ятки: Міра (культурні шари I, II/2), верхньопалеолітичні горизонти стоянок-майстерень Бирюча балка 1в (шар 3), Бирюча балка 2 (шари 3, 3а), Бирюча балка 1а (шар 3), Ворона 3 (нижній шар) та, можливо, Осокорівка I (гор. VI).

Згідно складу фауністичних решток та розмірів і структури стоянок

визначено мисливські стратегії та організацію життя їх мешканців. Дослідники стоянки Міра (ш. 1) припускають одноразове успішне полювання на гаремний табун коней, а термін та сезон існування поселення визначають як осінньо-зимовий тимчасовий сезонний табір поблизу місця успішного полювання. У нижньому шарі (II/2) — короткотерміновій зупинці мисливців виявлено невелику кількість решток бізона і коня (Степанчук, 2011). У горизонті VI Осокорівки I зафіксовано наявність невеликого обсягу решток бізона, коня, мамонта та шерстистого носорога (Колосов, 1964). У верхньопалеолітичних шарах стоянок-майстерень у Бирючій балці виявлено невелику кількість фрагментів окремих кісток бізона, які, можливо, представляють рештки так званого «харчового пакета», із яким люди прийшли з метою поповнення запасів крем'яної сировини, а не походять від впольованих поблизу тварин.

Отже, мисливська стратегія мешканців стоянок раннього хронологічного етапу, згідно теорії оптимального споживання, могла, здебільшого, базуватися на неспеціалізованому полюванні на великих травоядних, як поодиноких так і на їх невеликі групи. За такої мисливської стратегії в організації життя, згідно теорії мобільних стратегій, у них мала переважати резидентна мобільність. Тобто, вони, очевидно, досить часто міняли місце розташування базового табору, здебільшого, попутно вирішуючи різноманітні проблеми забезпечення як харчовими так і іншими ресурсами.

Упродовж середнього хронологічного етапу (27/26 — 19/17 т. р. т.) клімат на півдні Східноєвропейської рівнини змінювався від помірно континентального — на початку, до континентального холодного аридного із річною сумою опадів близько 250—350 мм та переважанням степової рослинності — в кінці (Сиренко, Турло, 1986; Величко и др., 1999). Виразні стратифіковані пам'ятки початку середнього хронологічного етапу (26—23 т. р. т.) у степовій зоні не відомі.

Наступний часовий інтервал середнього хронологічного етапу (23—21/20 т. р. т.) представлений пам'ятками Ями, Сагайдак I, Ліски, Анетівка I. Склад фауністичних решток великих травоядних цих стоянок: бізон, кінь, мамонт, шерстистий носоріг, благородний та північний олені. Фауністичні залишки представлені поодинокими особинами тварин (у тих випадках, коли такі дані зафіксовано), а стоянки — здебільшого, невеликі базові табори (Кротова, 1986; Станко, Григор'єва, 1977; Смольянинова, 1990). Очевидно, що мисливські стратегії та організація життя в цей час були близькими до тих, які практикувало населення степової зони на ранньому хронологічному етапі — переважання неспеціалізованого полювання на великих травоядних та резидентної мобільності в організації життя.

Останній часовий інтервал середнього хронологічного етапу (20—18/17 т. р. т.) співпадав із максимальним похолоданням пізньовалдайського льодовиків'я, під час якого на півдні Східноєвропейської рівнини спостерігалися значне зниження рівня Чорного та пересихання Азовського морів, різко континентальний клімат і розповсюдження ландшафтів

тундрово-степового і степового характеру із домінуванням відкритих просторів і стадами великих трав'янистих. Згідно теорій оптимального споживання та мобільних стратегій за домінування аридних природних умов та високої щільності (стадності) об'єктів полювання (великі трав'янисті) для мисливської стратегії характерна вибірковість здобичі, тобто, спеціалізація полювання (Winterhalder, 1981; Kelly, 1983), що дозволяє припускати існування в цей час у регіоні стратегії спеціалізованого полювання на бізонів, реконструкція якої можлива за умови використання етнографічних та етноархеологічних даних.

У розділі представлено узагальнену етноархеологічну модель стратегії спеціалізованого полювання на бізонів, створену на базі використання етнографічних і етноархеологічних даних та конкретних моделей стратегій північноамериканських мисливців на бізонів кінця плейстоцену — початку голоцену, виконаних американськими дослідниками (Wheat, 1972; Kehoe, 1967, 1973, 1999; Frison, 1974; 1978; 1991; Frison, Stanford, 1982; Frison, Todd, 1987; Stanford, 1999; Carlson, Bement, 2012).

Основним способом полювання на бізонів як голоценових так і плейстоценових північноамериканських мисливців було колективне загінне полювання, яке дозволяло створювати довготермінові запаси м'ясних продуктів. Однак, дослідники дійшли висновку, що як сезони великих загінних полювань так і стратегії створення довготермінових запасів м'ясних продуктів у палеоіндіанських (пізньоплейстоценових) та пізньодоісторичних (голоценових) мисливців на бізонів значно відрізнялися, що пояснюється різницею періодів високої харчової цінності викопних форм та сучасних північноамериканських бізонів у зв'язку із особливостями природної обстановки.

Відомо, що індіанські (голоценові) мисливці, зазвичай, провадили великі загінні полювання в кінці літа — на початку осені і робили довготермінові мобільні м'ясні запаси (пеммікан) (Frison, 1974, 1978, 1991), у той час, як палеоіндіанські (плейстоценові) мисливці влаштовували такі полювання восени — на початку зими. Вони створювали довготермінові немобільні запаси м'ясних продуктів за рахунок використання заморожених на місці забою туш бізонів упродовж усього холодного періоду року. За звичай, стоянки (базові табори) розташовувалися неподалік від місць забою/сховищ м'яса. Визначення сезону загибелі тварин згідно ступеню стирання та прорізування зубів для великої серії палеоіндіанських місць забою бізонів у Північній Америці показало, що більшість їх відноситься до холодного сезону (Todd, 1991). Зимові сховища замороженого м'яса поблизу місць забою тварин є також звичайною практикою сучасних північних мисливців на крупну дичину, у тому числі на бізонів, північноамериканських рівнин (Binford, 1993).

Основні способи загінного полювання на бізонів — рівчакова пастка та скидання (jump). Інколи використовували лише природну пастку, інколи її доповнювали загорожею (коралем) або іншою штучною перепорою. Організація і проведення загінних полювань вимагали знання мисливцями як

маршрутів і періодів міграцій бізонів так і їх біологічних особливостей, характеру, поведінки та оцінки періоду найкращої кондиції тварин для заготівлі м'яса (Frison, 1978, 1991).

У розділі на основі етноархеологічної моделі виконано реконструкцію стратегії спеціалізованого полювання на бізонів верхньопалеолітичних мисливців степів Північного Надчорномор'я під час максимуму пізньовалдайського похолодання, яка базується на аналізі даних археології, палеонтології, палеогеографії та археозоології.

У складі фауністичних решток стоянок, синхронних максимальному похолоданню абсолютно переважає бізон (88 % від числа особин великих трав'яних). Є пам'ятки з монобізоною фауною (Амвросіїське кістковище, стоянки Велика Акаража, Золотівка I) та домінуванням бізона у різновидовому складі фауни (Амвросіїська стоянка, Анетівка 2). На стоянці Нововолодимирівка 2 в рівних пропорціях (50/50 %) представлені залишки поодиноких особин бізона і коня. Серед фауністичних решток великих трав'яних у Анетівці 2 абсолютно домінує бізон (86,3 %).

Деякі археологічні пам'ятки представлені комплексами, які включають розташовані поруч базові табори та місця забою/розбирання (Амвросіївка) чи тільки розбирання (Анетівка 2) мисливської здобичі, що вказує на можливе проведення мешканцями стоянок колективних (загінних) полювань.

Деякі особливості культурного шару Амвросіївського кістковища бізонів — уступи-пороги, які інтерпретують як сліди спорудження мисливцями штучної перепони, дозволяють розцінювати його як природну (рівчакову) пастку, доповнену штучною перепорою з метою її використання для загінних полювань (Пидопличко, 1953; Кротова, 2013).

Хоча на стоянках Золотівка I та Велика Акаража (Праслов, Щелинский, 1996; Сапожников, 2003а) не виявлено слідів спеціалізованих місць забою/розбирання мисливської здобичі, значні розміри поселень і представлена на них монобізонова фауна дозволяють припускати, що їхні мешканці також могли провадити колективні (загінні) полювання.

Визначення сезонів полювань є важливою складовою реконструкції мисливських стратегій. Більшість визначень сезону загибелі бізонів у Амвросіївському кістковищі з використанням сучасних методик вказує, що полювання провадили здебільшого в холодні сезони, хоча є дані і про можливе проведення мисливських операцій у альтернативні, теплі сезони (Пидопличко, 1953; Todd, 2013; Julien et al., 2012; Кротова, 2013).

Для Анетівки 2 дослідники зробили висновок як про перебування бізонів поблизу стоянки так і полювання на них упродовж року (Бибикова, Старкин, 1989). Сезон використання Золотівки I визначено як холодний (Кротова, 2013), а Великої Акаражі — теплий (Сапожников, 2003а).

Створення верхньопалеолітичними мисливцями довготермінових запасів м'ясної їжі, перш за все, за рахунок використання заморожених туш тварин у холодні сезони — важлива складова реконструкції стратегії спеціалізованого полювання, яку, очевидно, практикували мисливці на бізонів степів Північного Надчорномор'я.

У періоди між проведенням колективних загінних полювань на бізонів мисливці регіону могли, подібно північноамериканським мисливцям пізнього плейстоцену — раннього голоцену практикувати менш відбіркову стратегію індивідуальних способів полювання як на бізонів так і на інші види великих трав'їдних, серед яких, окрім бізона, найчастіше траплявся кінь.

Зброя спеціалізованих верхньопалеолітичних мисливців на бізонів степів Північного Надчорномор'я, згідно реконструкцій П.Й. Борисковського (1953а) та Д.Ю. Нужного (2008) складалася із дерев'яних (?) списів з кістяними наконечниками, оснащеними крем'яними мікролітами-вкладеннями, які, можливо, кріпили за допомогою смоли. Кістяні наконечники та мікроліти-вкладені знайдені в культурному шарі Амвросіївки та Анетівки II, а на деяких інших стоянках (Велика Акаража, Нововолодимирівка 2 та ін.) — тільки мікроліти-вкладені. Д.Ю. Нужний також припускав можливість появи та епізодичного використання в цей час луку та стріли зі складними наконечниками із органічного матеріалу та крем'яних мікролітів.

Таким чином, визначено, що упродовж часового інтервалу, синхронного максимуму пізньовалдайського похолодання практика здобування харчових ресурсів життєзабезпечення в регіоні здебільшого базувалася на стратегії спеціалізованого полювання на бізонів зі значною роллю колективних (загінних?) полювань, проведення яких дозволяло створювати мисливцями в холодні сезони сховища довготривалих немобільних запасів м'яса — заморожених туш тварин на місцях їх забою. В організації життя населення регіону в цей час переважала логістична мобільність, коли базовий табір довше залишався поблизу запасів м'яса, а різноманітні стратегічні задачі (пошук і здобування палива, мінеральної сировини для виготовлення знарядь, тощо) їхні мешканці вирішували шляхом створення спеціалізованих загонів. У менш забезпечені періоди мисливці могли практикувати також індивідуальні способи полювання та організацію життя, що базувалася на резидентній мобільності.

Упродовж пізнього хронологічного етапу (18/17—10 т. р. т.), у період пізньольодовиків'я, відбувалися досить часті коливання клімату із наростанням гумідних умов. У мисливській стратегії, згідно видового складу фауністичних решток стоянок, можливо, певний час зберігалася провідна роль бізона із паралельним зростанням ролі коня (Кам'яна балка II, основний шар: 53 % і 44 %; Дмитрівка: 65 % і 35 %, відповідно). На більшості стоянок представлено рештки поодиноких тварин обох видів, на деяких — лише бізона (Кам'яна балка I, Минівський яр, Кайстрова балка III, IV) або коня (Говоруха). На стоянках Роголико-Передільської групи серед трьох основних видів великих трав'їдних (кінь, бізон, північний олень) значно переважає кінь (Н.Б. Леонова, М.П. Оленковський, О.О. Кротова, О.Ф. Горелик, Б.Г. Плохенко). Тобто, мисливська стратегія населення регіону на пізньому хронологічному етапі, очевидно, поступово втрачала характерний для попереднього періоду спеціалізований характер, а в організації життя помітно зростала роль резидентної мобільності.

У підрозділі **5.3. Поселенські стратегії верхньопалеолітичного населення регіону** висвітлюється структура пам'яток та характер виробничо-побутової діяльності, яка відбувалася на їх території. Визначаються також сезони, терміни використання деяких стоянок та розміри груп, які їх залишили.

Узагальнено результати дослідження структури деяких стоянок регіону, на території яких дослідники визначили ділянки культурного шару із ознаками використання у якості житлових територій — жител, житлових площадок, комплексів (М.Д. Праслов, Н.Б. Леонова, О.Ф. Горелік, В.М. Степанчук, О.О. Кротова, І.В. Сапожников).

Їх розподілено на дві групи. Перша включає стоянки або їх частини з ділянками культурного шару, які дослідники інтерпретують як сліди житлових об'єктів (жител) із залишками певних конструктивних деталей. До неї віднесено стоянки: Міра / I, Муралівка, Кам'яні балки I—II, Рогалик II «В», Осокорівка I / V-а. Другу групу складають стоянки, структуру яких визначають один (Ями, Говоруха, Минівський яр, Рогалик VII) або декілька (Велика Акаржа, Сагайдак I, Кам'яна балка 3, шар II, Рогалик III) господарсько-побутових комплексів (ГПК). У межах деяких із ГПК виділено ділянки, які розцінюють як житлові території без залишків конструктивних деталей.

Визначено сезони використання пам'яток згідно наявності у їх матеріалах та структурі певних ознак (слідів житлових структур, вогнищ, складу фауни, запасів мінеральної сировини, переважання первісної обробки кременю) або завдяки застосуванню специфічних археозоологічних методів. Для палеолітичних стоянок, зазвичай, виділяють два основних сезони: теплий і холодний (Soffer, 1985). Згідно цих даних основні пам'ятки поділено на три групи: 1. із альтернативними сезонами використання (Амвросіївка, Анетівка 2 і Кам'яні балки II / 2 і I); 2. із холодним сезоном (Ліски, Ямбург/II, Міра/1, Анетівка I, Кайстрова балка II, Осокорівка I / V-а, Золотівка I та Федорівка / II); 3. із теплим сезоном використання (Велика Акаржа, Ями, Говоруха, Минівський яр, Кам'яна балка III/II, деякі стоянки/місцезнаходження Рогалико-Передільської групи, стоянки-майстерні у Бирючій балці та ін.).

Розміри груп людей, які мешкали на деяких стоянках та терміни їх використання визначено згідно методів П. Вейснера і А. Спайса (Soffer, 1985). Згідно площі стоянок (метод П. Вейснера) на них могли мешкати: Муралівка і Сагайдак I — близько 10-13 чоловік; Ями, Говоруха, Нововолодимирівка 2 та Янісоль — близько 5-9 чоловік. Термін використання для тих же стоянок визначено згідно норм, відомих із етнографічних даних про насиченість культурного шару крем'яними виробами (метод А. Спайса): Ями — близько 2-х місяців; Муралівка, Нововолодимирівка 2, Янісоль — близько 1-го місяця; Говоруха і Сагайдак I — близько 10 днів.

Створено класифікацію типів основних пам'яток регіону згідно етнографічних даних про функціональну належність місцезнаходжень мисливців-збирачів (Binford, 1983) та даних про структуру, сезон, термін

використання і розміри груп мешканців пам'яток регіону. Їх розподілено на три типи:

1. Базові довготривалі (сезонні) табори — багаторазові (деякі, можливо, одноразові) місця перебування кількох сімей, однієї або кількох общин протягом одного/кількох сезонів: Амвросіївка, Анетівка II, Кам'яна балка I, II (ш. II), Кам'яна балка III (ш. II), Міра (ш. I), Золотівка I, Велика Аккаржа, Федорівка (обидва шари);

2. Базові короткотривалі табори — переважно, одноразові місця проживання однієї — двох сімей протягом 1—2 місяців: Муралівка, Ями, Нововолодимирівка 2, Янісоль, Кам'яна балка 2 (ш. I); або протягом кількох днів: Сагайдак I, Говоруха; деякі стоянки Рогалико-Передільської групи.

3. Місцезнаходження цільового призначення: місця загінних полювань та/або розбирання і зберігання здобичі — Амвросіївське кістковище та західна ділянка Анетівки 2; мисливські табори — Кам'яна балка III (шари I, III); стоянки сировинних експедицій — стоянки-майстерні в Бирючій балці, Минівський яр; майстерні поблизу родовищ кременю — Дьоміно-Олександрівка XII, Новоклинівка II, Висла балка, Синичине, Кам'янка та ін.

У підрозділі **5.4. Господарсько-поселенські системи** представлено характеристику створених в роботі реконструкцій двох основних господарсько-поселенських систем як систем адаптації мисливців надчорноморських степів до специфічних природних умов епохи пізнього плейстоцену. Визначено також деякі дані про суспільні відносини груп населення, які могли відповідати певним господарсько-поселенським системам та хронологічним етапам доби верхнього палеоліту.

Типи стоянок, пов'язані з певними мисливськими стратегіями та способами організації життя складала разом із ними господарсько-поселенські (адаптивні) системи верхньопалеолітичного населення регіону. Стратегії спеціалізованого полювання із переважанням логістичної організації життя, за звичай, відповідав великий базовий табір та пов'язані з ним місцезнаходження (або система місцезнаходжень) цільового призначення. Стратегії неспеціалізованого полювання із переважанням резидентної організації життя більше відповідав тип невеликого (часто багатofункціонального) базового табору.

Під час раннього і, частково, середнього хронологічних етапів населення регіону існувало, переважно, за рахунок мисливської стратегії неспеціалізованого полювання. Відносно нечисленні групи населення (сім'ї або робочі групи) вели досить рухливий спосіб життя із переважанням резидентної мобільності.

Упродовж останньої третини середнього хронологічного етапу, синхронного максимальному пізньовалдайському похолоданню населення регіону могло за рахунок мисливської стратегії спеціалізованого полювання на бізонів із практикою загінних полювань та створення довготермінових немобільних запасів м'яса на місцях забою провадити значну частину року на сезонних базових таборах великими колективами, що склалися із однієї або й кількох общин.

Для пізнього хронологічного етапу доби верхнього палеоліту регіону було характерним поступове зростання ролі мисливської стратегії неспеціалізованого полювання та організації життя із переважанням резидентної мобільності в умовах різких коливань клімату та частотої зміни природного середовища під час пізнього льодовиків'я.

ВИСНОВКИ

Результатом проведеного в дисертації дослідження є реконструкція соціально-економічної структури (систем адаптації) суспільств мисливців регіону, що включала способи їх взаємодії з природним середовищем на різних етапах розвитку верхнього палеоліту (мисливські стратегії, організація життя, поселенські стратегії) та властиві їм культурно-технологічні традиції.

У роботі викладено історію досліджень верхнього палеоліту степів Північного Надчорномор'я, проведених за останнє століття, у тому числі, результати польових робіт, появу та затвердження певних методологічних підходів і концепцій розвитку первісної історії (локальність), історіографію вивчення проблем господарства та культурної адаптації.

Висвітлено деякі сучасні дані про геологічний та абсолютний вік доби верхнього палеоліту Східної Європи та викладено основні дані палеогеографічних реконструкцій природного середовища, клімату та ландшафтів пізньовалдайської епохи.

Проаналізовано і узагальнено археологічні і палеонтологічні матеріали близько 40 основних, у тому числі, багат шарових, пам'яток регіону. Визначено склад та особливості харчових ресурсів життєзабезпечення — об'єктів полювання мисливців регіону впродовж певних хронологічних відтинків доби верхнього палеоліту.

Узагальнено та інтерпретовано основні результати досліджень Амвросіївського комплексу — відомої пам'ятки мисливців на бізонів степів Північно-Східного Надазов'я, які провадилися останні три десятиліття під керівництвом автора. Матеріали досліджень комплексу та дані його інтерпретації разом із матеріалами інших пам'яток регіону використано у якості бази для реконструкції систем адаптації мисливців степів Північного Надчорномор'я.

У роботі представлено вдосконалену авторську схему хронології стратифікованих та забезпечених абсолютними датами пам'яток, що в цілому охоплює період у межах 38 —10 тис. н/кал. років тому. Три підрозділи схеми (ранній, середній та пізній) узгоджено із основними палеогеографічними етапами розвитку зональних ландшафтів пізнього плейстоцену України.

Проаналізовано культурно-технологічні традиції населення доби верхнього палеоліту регіону та запропоновано вдосконалену авторську схему їх періодизації. Особливості виникнення, розвитку та, іноді, співіснування трьох основних культурно-технологічних традицій (селетоїдної, оріньякської і граветської) показано на фоні процесів історико-культурного розвитку

Європи, їх зв'язку із появою та розселенням людини сучасного фізичного типу (*Homo sapiens*) і розвитку його культури.

Вперше визначено системи адаптації мисливців регіону до природного середовища впродовж доби верхнього палеоліту завдяки аналізу та систематизації археологічних і палеонтологічних матеріалів та використанню палеогеографічних реконструкцій, етнографічних даних і сучасних методологічних підходів (теорій оптимального споживання та мобільних стратегій мисливців-збирачів). Доведено, що вони базувалися на мисливських стратегіях (спеціалізованого та неспеціалізованого полювання), організації життя (переважання логістичної або резидентної мобільності), поселенських стратегіях та суспільних відносинах груп мисливців регіону, які були специфічними на окремих хронологічних етапах розвитку доби верхнього палеоліту в залежності від характеру природної обстановки та стану ресурсів.

Вперше виконано реконструкцію стратегії спеціалізованого полювання на бізонів часу максимального пізньовалдайського похолодання на базі узагальненої етноархеологічної моделі стратегії спеціалізованого полювання на бізонів індіанських та палеоіндіанських мисливців на бізонів Північної Америки та аналізу матеріалів кількох виразних пам'яток мисливців на бізонів степів Північного Надчорномор'я (Амвросіївки, Анетівки 2, Великої Акаржі, Золотівки I).

Узагальнено характеристику поселенських стратегій — житлових територій, господарсько-побутових комплексів, сезонів використання стоянок та створено класифікацію пам'яток регіону, які розподілено на три основні типи згідно їх функціональної специфіки.

Вперше виконано реконструкцію господарсько-поселенських систем як систем адаптації мисливців надчорноморських степів до специфічних природних умов епохи пізнього плейстоцену, доведено їх зв'язок із мисливськими стратегіями та способами організації життя (типами мобільності) груп населення. Стратегії спеціалізованого полювання із переважанням логістичної організації життя, за звичай, відповідав великий базовий табір та пов'язані з ним місцезнаходження (або система місцезнаходжень) цільового призначення. Стратегії неспеціалізованого полювання із переважанням резидентної організації життя більше відповідав тип невеликого (часто багатофункціонального) базового табору.

Створені в роботі реконструкції представляють цілісну картину систем адаптації мисливців регіону степів Північного Надчорномор'я до специфічних природних умов епохи пізнього плейстоцену на різних відтинках доби верхнього палеоліту та властивих їм культурно-технологічних традицій, часу їх виникнення, існування/співіснування, які пояснюють деякі особливості давньої історії Східної Європи — контакти, взаємовпливи, міграції населення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії

1. Неприна В.И. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация / В.И. Неприна, Л.Л. Зализняк, А.А. Кротова // К.: Наукова думка, 1986. — 221 с.
2. Кротова О.О. Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів / О.О. Кротова // К.: ІА НАНУ: Видавець Філюк О.В., 2013. — 420 с.

Статті у наукових фахових виданнях України

3. Кротова О.О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи / О.О. Кротова // Археологія. — 1988. — Вип. 64. — С. 1—11.
4. Кротова О.О. Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці / О.О. Кротова, І. А. Сніжко // Археологія. — № 4. — 1993. — С. 72 — 85.
5. Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту / О.О. Кротова // Археологія. — № 1. — 1994а. — С. 21—31.
6. Кротова А.А. Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья / А.А. Кротова // Археологический альманах. — № 3. — 1994б. — С. 151—160.
7. Кротова О.О. Планіграфія та технологія обробки кременю пізньопалеолітичної стоянки Федорівка / О.О. Кротова, Д.В. Ступак // Археологія. — № 3. — 1996. — С. 60 — 73.
8. Кротова А.А. Кости бизонов со следами древних изломов из Амвросиевки / А.А. Кротова, И.А. Снежко // Археологический альманах. — № 5. — 1996. — С. 139 — 146.
9. Кротова А.А. Новые позднепалеолитические местонахождения Юго-Востока Украины / А.А. Кротова // Археологический альманах. — № 6. — 1997. — С. — 65—84.
10. Кротова А.А. Синхронизация технокомплексов позднего палеолита в Северном Причерноморье / А.А. Кротова // Археологический альманах. — № 9. — 2000а. — С. 89 — 98.
11. Кротова О.О. Граветтоїдні технокомплекси Північного Причорномор'я / О.О. Кротова // Археологія. — № 2. — 2000б. — С. 30 — 37.
12. Кротова О.О. Господарсько-побутовий комплекс та проблеми вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток / О.О. Кротова // Археологія. — № 1. — 2002а. — С. 24 — 31.
13. Кротова О.О. Визначення сезону використання Амвросіївського кістковища бізонів / О.О. Кротова // Кам'яна доба України. — 2003а. — Вип. 2. — С. 75—81.

14. Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту / О.О. Кротова // Кам'яна доба України. — 2003б. — Вип. 4. — С. 183—198.

15. Кротова О.О. П.П. Єфименко, О.М. Рогачов та принципи періодизації пізнього палеоліту Східної Європи (історіографічний нарис) / О.О. Кротова // Кам'яна доба України. — 2004. — Вип. 5. — С. 23—33.

16. Кротова А.А. Верхнепалеолитическая стоянка Говоруха и ее палинологическая характеристика / А.А. Кротова, Г.А. Пашкевич // Кам'яна доба України. — 2004. — Вип. 5 — С. 217—224.

17. Кротова О.О. Поселенські стратегії пізньопалеолітичних мисливців азово-чорноморських степів (до істріографії проблеми) / О.О. Кротова // Кам'яна доба України. — 2005. — Вип. 7. — С. 61—68.

18. Кротова О.О. Кістки бізонів зі слідами діяльності людини з Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу / О.О. Кротова // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Вип. 5. — Луганськ, 2006а.— С. 6 — 14.

19. Нужний Д.Ю. Мисливська металеві зброя з Амвросіївського кістковища / Д.Ю. Нужний, О.О. Кротова // Кам'яна доба України. — 2007. — Вип. 10. — С. 92—101.

20. Кротова О.О. Крем'яний інвентар Амвросіївської стоянки (дослідження 1998 — 2005 років) / О.О. Кротова // Археологический альманах. — № 19. — 2008. — С. 171 — 188.

21. Julien M—A. Preliminary Results of a new zooarchaeological study at Amvrosievka (Ukraine) / M—A. Julien, O. Krotova // Археологический альманах. — № 19. — 2008. — С. 189—200.

22. Кротова О.О. Пам'ятка верхньопалеолітичних мисливців на бізонів (до інтерпретації Амвросіївського кістковища) / О.О. Кротова // Кам'яна доба України. — 2010. — Вип. 13. — С. 159—168.

23. Кротова О.О. Житлові території верхньопалеолітичних пам'яток азово-чорноморських степів / О.О. Кротова // Кам'яна доба України. — 2011а. — Вип. 14 — С. 36—42.

Статті у наукових фахових виданнях іноземних держав

24. Krotova A.A. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe / A.A. Krotova, N.G. Belan // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic—Paleo-Indian Adaptations. — New York, 1993. — P. 125—142.

25. Krotova A.A. Amvrosievka New AMS Dates For A Unique Bison Kill Site In The Ukraine / A.A. Krotova // Prehistoire Europeenne. — № 9. —1996. — P. 357—362.

26. Кротова А.А. Связи позднепалеолитического населения бассейна Северского Донца и Центра Восточно-Европейской равнины / А.А. Кротова // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. Костенки в контексте палеолита Евразии — ТКЭ ИИМК РАН. — Вып. 1. — Санкт-Петербург, 2002б. — С. 68—80.

27. Julien M – A. Were European steppe bison migratory? 18–O, 13–C and Sr intra — tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction / M-A. Julien, H. Bocherens, A. Burke, D. Drucker, M. Patou–Mathis, O. Krotova, S. Pean // *Quaternary International*. — 271. — 2012. — p. 106—119.

28. Krotova O. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine / O. Krotova, I. Snizhko, V. Logvynenko // *Stones, Bones and Profiles. Exploring Archaeological Context, Early American Hunter — Gatherers, and Bison*. — University Press of Colorado, 2016. — P. 391 — 409.

29. Kitagawa K. Glacial and post–glacial adaptations of hunter – gatherers: Investigating the late UpperPaleolithic and Mesolithic Subsistence strategies in the Southern steppe of Eastern Europe /K. Kitagawa, M–A. Julien, O. Krotova, A.A. Bessudnov, M.V. Sablin, D. Kiosak, N. Leonova, B. Plohenko, M. Patou–Mathis // *Quaternary International*. — 465. — 2018. — p. 192—209.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали і тези конференцій

30. Кротова А.А. Об одном из аспектов изучения кремневого инвентаря позднепалеолитических памятников / А.А. Кротова // *Каменный век на территории Украины*. — К.: Наукова думка, 1990а. — С. 81— 90.

31. Кротова А.А. Новые данные по датировке Амвросиевского костяка бизонов / А.А. Кротова // *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. Конференция, посв. 100-летию основания Херсонского музея древностей. Тезисы докладов*. — Херсон, 1990б. — С. 17—18.

32. Кротова А.А. Структура позднепалеолитических памятников бассейна Северского Донца / А.А. Кротова // *КСИА АН СССР*. — 1992. — Вып. 206. — С. 68—72.

33. Krotova A..A. Chronostratigraphie du Paleolithique Superieur des Steppes d'Azov et de la Mer Noire / А.А. Krotova // *PALEO — Supplement*. — № 1.— Actes du Colloque de Miskolc. — Juin 1995. — P. 227—233.

34. Кротова О.О. Дослідження Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки / О.О. Кротова // *Археологічні відкриття в Україні*. 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 87— 89.

35. Кротова О. Крем'яний інвентар Амвросіївського кістковища бізонів / О. Кротова // *Археологічна збірка Херсонської обл. держ. інспекції охорони пам'яток* — Вип.1. — Херсон, 1999а. — С. 122—131.

36. Krotova A.A. The Upper Paleolithic Bison Hunters: Amvrosievka / А.А. Krotova // *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines. Actes du colloque international, Toulouse 1995*. — Editions APDCA, Antibes, 1999b. — P. 334 — 341.

37. Кротова О.О. Про сезон використання стоянок пізньопалеолітичними мисливцями на бізонів Північного Причорномор'я / О.О. Кротова // *Сучасні проблеми археології*. — К.: ІАНАНУ, 2002в. — С. 111—113.

38. Кротова О. Хронологія і періодизація верхньопалеолітичних пам'яток степової зони Східноєвропейської рівнини / О. Кротова // Записки наук. Товариства ім. Шевченка — ССXLIV— Праці археологічної комісії — Львів, 2002г. — С. 29—43.

39. Кротова О.О. Продовження дослідження Амвросіївської верхньопалеолітичної стоянки / О.О. Кротова // Археологічні відкриття в Україні. 2001—2002 рр. — К., 2003в.

40. Кротова О.О. Знаряддя з різних порід каменю на епіграветтських стоянках Північно-Східного Приазов'я / О.О. Кротова // Человек в истории и культуре — Одесса—Терновка, 2007а. — С. 46—51.

41. Кротова О. Кістяні знаряддя Амвросіївського епіграветтського комплексу / О. Кротова // Записки наук. Товариства ім. Шевченка — ССLIII.— Праці археологічної комісії — Львів, 2007б. — С. 559—569.

42. Кротова А.А. Хранение продуктов и адаптация обществ эпиграветтских охотников Восточной Европы / А.А. Кротова // С.Н. Бибииков и первобытная археология. — Санкт-Петербург, 2009. — С. 129—140.

43. Кротова О.О. Культурно-хронологічне членування епіграветтських пам'яток азово-чорноморських степів / О.О. Кротова // Переяславка. Наукові записки (Збірник наукових статей). — 5 (7). — Переяслав-Хмельницький, 2011б. — С. 46—50.

44. Кротова О.О. Дослідження Амвросіївської стоянки (1998—2004) / О.О. Кротова, І.А. Сніжко, В.М. Логвиненко // Археологічні дослідження в Україні в 2003-2004 рр. — К., 2005. — С. 144—197.

45. Кротова О.О. Нові дані щодо обробки мисливської здобичі на Амвросіївській стоянці / О.О. Кротова, І. А. Сніжко, В.М. Логвиненко // Дослідження первісної археології в Україні. К., 2008. — С. 42—50.

46. Кротова А.А. Костяной инвентарь Амвросиевского верхнепалеолитического комплекса // Деснинские древности (выпуск 4): материалы межгосударственной научной конференции, посв. памяти Ф.М. Заверняева. — Брянск. 2006б. — С. 95—102.

47. Krotova A. Amvrosievka, Epigravettian site of Bison Hunters: Archaeological context / A. Krotova // Interactions Hommes-Environment au Paleolithique superieur recent en Ukraine. Colloque International du Programme ANR «Mammouth» (3 – 4 Decembre, 2008). Programme et Resumes. — Paris, 2008. — P. 40.

48. Кротова О.О. Планіграфія розташування кістяних виробів на Амвросіївській стоянці / О.О. Кротова // Кам'яна доба України. — 2017а. — Вип. 17—18. — С. 66 —78.

49. Кротова О.О. Культурні адаптації верхньопалеолітичних мисливців Азово-Чорноморських степів / О.О. Кротова // VITA ANTIQUA. — № 9.— 2017б. — С. 107— 116.

50. Кротова О.О. 2018. Кістяні знаряддя праці Амвросіївської стоянки (виготовлення, використання, просторовий аналіз) / О.О. Кротова // I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.). — Київ. 2018. — С. 69 —70.

АНОТАЦІЇ

Кротова О.О. Верхньопалеолітичні мисливці степів Північного Надчорномор'я. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. Інститут археології НАН України. – Київ, 2019.

Дисертацію присвячено реконструкції соціально-економічної структури суспільств мисливців степів Північного Надчорномор'я як багатокомпонентної адаптивної системи. В ній проаналізовано і узагальнено археологічні і палеонтологічні матеріали близько 40 основних, у тому числі, багаточисельних, пам'яток регіону, дані палеогеографічних реконструкцій епохи пізнього плейстоцену півдня Східної Європи. На базі аналізу абсолютного і відносного датування пам'яток та техніко-типологічних особливостей комплексів крем'яного інвентарю вдосконалено авторську культурно-хронологічну періодизацію. Хронологію пам'яток узгоджено із основними палеогеографічними етапами пізнього плейстоцену України. Періодизація культурно-технологічних традицій відображає особливості виникнення, розвитку та, іноді, співіснування селетоїдної, оріньякської і граветської традицій в регіоні. На базі використання комплексу сучасних методів та методологічних підходів визначено типи культурної адаптації населення регіону зі специфічними тактиками виживання (мисливські стратегії, типи мобільності) та здатність створювати певні соціальні об'єднання в залежності від характеру природних умов та стану ресурсів.

Ключові слова: верхній палеоліт, селет, оріньяк, гравет, культурна адаптація, мисливці, степи Північного Надчорномор'я, Східна Європа.

Кротова А.А. Верхнепалеолитические охотники степей Северного Надчерноморья. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.04 – археология. Институт археологии НАН Украины – Киев, 2019.

Диссертация посвящена реконструкции социально-экономической структуры обществ охотников степей Северного Надчерноморья как многокомпонентной адаптивной системы. В ней проанализированы и обобщены археологические и палеонтологические материалы около 40 основных памятников региона, данные палеогеографических реконструкций эпохи позднего плейстоцена юга Восточной Европы. На базе анализа абсолютного и относительного датирования памятников и технико-типологических особенностей комплексов кремневого инвентаря усовершенствовано авторскую культурно-хронологическую периодизацию. Хронология памятников согласована с основными палеогеографическими этапами позднего плейстоцена Украины. Периодизация культурно-технологических традиций отображает особенности возникновения и развития, иногда, сосуществования селетоидной, ориньякской и граветтской

традиций. На базе использования комплекса современных методов и методологических подходов определены типы культурной адаптации населения региона со специфическими тактиками выживания (охотничьи стратегии, типы мобильности), их способность создавать определенные социальные объединения в соответствии с характером природных условий и состоянием ресурсов.

Ключевые слова: верхний палеолит, селет, ориньяк, граветт, культурная адаптация, охотники, степи Северного Надчерноморья, Восточная Европа.

Krotova O.O. The Upper Palaeolithic Hunters of the Northern Black Sea Steppes. – Manuscript.

The thesis for academic degree of Doctor in History by specialty 07.00.04 – archaeology. – Institute of Archaeology of NASU. – Kyiv, 2019.

The thesis is devoted to the reconstruction of social and economic structure of societies of hunters of the Northern Black Sea steppes as multicomponent adaptive system. The archaeological and paleontological materials of about 40 of the Upper Palaeolithic sites of the Northern Black Sea steppes was analyzed. The history of research of the Upper Palaeolithic in the region is summarized. The data from the Pleistocene environments according to main East European geochronology charts is cited. The composition and features of resources – objects of hunting is determined.

The steppe sites concordantly data of relative and absolute dating are subdivided on three chronological stages: I, early (38000/36000 – 28000/26000 years BP); II, middle (27000/26000 – 18000/17000 years BP); III, late (18000/17000 – 10000 years BP) that is consistent with the main paleogeographical stages of the Late Pleistocene in the Ukraine.

The development in the region of three basic cultural traditions (Szeletian, Aurignacian and Gravettian) are presented. The features of origin and development and partly coexisting of the traditions are shown on the wide background of cultural and historical processes that took place on territory of Europe in the Upper Palaeolithic.

Cultural adaptations of the Upper Palaeolithic society of the Northern Black Sea steppes are investigated. On the base of analysis of archaeological and paleontological materials, reconstructions of environments, ethnographic data and using the theories of strategies of optimal subsistence and hunter-gatherers mobility the models of past human adaptations of region are created. The specific of adaptations is determined by subsistence strategies and life-style (types of mobility) of hunter groups, settlement systems and flexible social organization that had certain distinctions on the different chronological stages depending on environmental conditions and the features of resources.

The hunters of an early and, partly, of the middle (23000 – 20000 years BP) the chronologic stages, matched by cool and, sometimes, humid enough environments with steppe and, partly, forest-steppe vegetation mostly unspecialized hunting practiced on large herbivores of different species – bison, horse and episodically – mammoth, woolly rhinoceros, reindeer, red and giant

deer. In life-style resident mobility prevailed with the frequent change of place of stay of base camp, the habitants of that was separate small community.

Last one third of the middle chronologic stage (20000 – 17000 years BP) corresponded with the cold maximum of the Late Valdai epoch with a predominant cold and dry climate and open landscapes with steppe vegetation. Paleontologists consider that this period was marked by a high density of large herbivores, first of all, bison. The adaptation of hunter groups in this period is determined as specialized bison hunting practices, predominance of a logistical mobility in life-style with big site complexes, and a relatively stable social relationship.

The late chronologic stage coincides with the late glacial epoch with extreme fluctuating climate condition that created stress situations in the environmental conditions that resulted in considerable changes in composition of a fauna, reduction of sizes of large herbivores and their density. During this stage the hunters mostly unspecialized hunting practiced on different species of herbivores. The residential mobility in lifestyle and a relatively poor development of social relationships may be, predominated.

Classification of the sites of steppe zone is proposed. There are three types of sites: 1) relatively large long-term (seasonal) base camps; 2) small short-term base camps; 3) locations of the having a special purpose setting (kill-sites and/or places of butchering activities, workshops of flint, and others like that). If the first type of sites (base camp) and most of the different locations, mainly, characteristic for life-style with logistic mobility, then the second type – for resident mobility.

The reconstructions of hunter's adaptation systems to specifics of the environment of the Late Pleistocene on different stages of the Upper Palaeolithic, and peculiar to them of cultural-technological traditions, their time of origin, existence/coexistence and interferences which explain some features of ancient history of steppe region and Eastern Europe, are presented.

Key words: Upper Palaeolithic, Szeletian, Aurignacian, Gravettian, cultural adaptation, hunters, Northern Black Sea steppes, Eastern Europe.